

LA DONA RURAL AL MOIANÈS A PARTIR DE LA MEMÒRIA ORAL

Roser Portet i Capdevila
Associació Cultural Modilianum

RESUM

Aquest estudi dóna a conèixer la forma de vida de la dona a pagès en el Moianès a partir de la memòria oral, una font imprescindible per a conèixer aquest patrimoni històric.

Presentem el testimoni de vint dones moianeses que ens parlen d'una forma de vida a punt de desaparèixer. Ho fem reproduint les seves paraules i expressions.

Agraeixo la col·laboració de totes les dones que heu participat en aquest projecte. Gràcies per obrir-me les portes de casa vostra, i sobretot per obrir-me les portes de les vostres vides.¹

53

421

Introducció

El treball de camp per a realitzar aquest estudi va començar el febrer del 2006. Aquell any es van dur a terme gairebé totes les entrevistes a vint dones diferents, tasca que es va completar en el 2011. El resultat és tan sols una mostra de la riquesa patrimonial que ens ofereix la nostra comarca en tractar el tema de la dona a pagès.

1. Els noms de les dones que han participat en el projecte els trobareu en l'apèndix; a més, també vull agrair l'atenció que m'han ofert Maria Padrisa, Carme Pomier, Carme Prat i Loreto Valldeoriola.

L'objectiu era construir una història col·lectiva, on les dones entrevistades —nascudes entre 1919 i 1961— ens ajuden a desgranar una sèrie de temes que ens permeten descriure el seu món vital, gràcies al seu testimoni. Parlem d'una època llarga i no sempre precisa, ja que els records es barregen en diferents dècades dins un context econòmic específic que abasta des de la llarga postguerra fins gairebé el nostre present.

La raó per la qual s'han utilitzat les fonts orals és per la gran invisibilitat que ha patit la dona. Si parlem de pagès i, sobretot, de l'època que els ha tocat de viure, la seva projecció ha estat molt limitada, amb poca incidència en els estudis històrics, que només s'ha començat a tenir en compte en el nostre país a partir de la transició democràtica. Aquest interès ha coincidit també a valorar la memòria oral com a font documental.² Efectivament, és en la dècada dels anys vuitanta del segle passat que trobem estudis sobre la posició de les dones en l'agricultura que ens traslladen, per tant, a una època molt pròxima a l'actualitat. S'ha de destacar l'escassetat de fonts documentals que recullin la participació de la dona en el desenvolupament rural, ja que les estadístiques de què disposem no contempen el component de gènere.³

A Catalunya comptem amb alguns estudis antropològics i etnogràfics que han ajudat a completar aquest treball; alguns se citen en aquest article. Tot i que els estudiosos treballen en altres zones geogràfiques de Catalunya, els estudis a què es fa referència tenen un gran valor també per a poder explicar la situació de la dona a la nostra comarca.

Es detalla, a continuació, el testimoni directe de la dona rural al Moianès, estructurat per blocs temàtics.

Dependència econòmica i de presa de decisions

La dona a pagès no tenia independència, no tenia la seva *cambrà pròpia*.⁴ Treballava, i molt, però els recursos els administraven altres persones. Les decisions sobre la seva persona tampoc no les prenia ella; també eren altres persones qui decidien sobre les seves actuacions. En la vida d'aquestes

2. Dolores COMAS D'ARGEMIR I CENDRA *et al.*, *Vides de dona: treball, família i sociabilitat entre les dones de classes populars (1900-1960)*, Barcelona: Fundació Serveis de Cultura Popular: Editorial Alta Fulla, 1990, pp. 11-12.

3. Nieves LÓPEZ ESTÉBANEZ; Emilia MARTÍNEZ GARRIDO; Ester SÁEZ POMBO, «Mujeres, medio ambiente y desarrollo rural», dins *XIV Jornadas de Investigación Intedisciplinaria*, Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, Instituto Universitario de Estudios de la Mujer, 2004, pp. 194-195.

4. La dona, segons Virginia Woolf, per a poder ser ella mateixa necessita la seva *cambrà pròpia*, és a dir, la seva independència econòmica. Aquí ho interpretem així, encara que l'autora anglesa feia referència a la part artística d'algunes dones (en concret, de les escriptores), però en essència és la mateixa idea.

dones els condicionants que imposa la convivència familiar han determinat les seves trajectòries personals.

Aquest és un tema fonamental que mou tots els altres, perquè als condicionants de cada família s'hi afegien els socials, que al llarg dels anys quaranta, cinquanta i seixanta del segle XX tenien un gran pes. Eren importants en la vida social i educativa no solament per a les dones, sinó sobretot per a elles; i a pagès, encara tenien més pes.⁵ Veiem que les decisions pròpies d'aquestes dones han estat marcades per uns imperatius familiars i, com veurem en els següents fragments, es tradueixen en la inevitabilitat de les seves actuacions.⁶

Amb tots em vaig fer sempre, mai no vaig tenir-me res amb cap. Ara, és clar, sempre vaig haver d'arrossar, però bueno, vet aquí que jo, fins ara fa pocs anys, vaig patir, però, per la canalla, per la meua roba patia, però per la canalla ... Sí, perquè hasta em vaig haver de tallar les camises de dormir, que abans ens les fèiem llargues, anava a cosir a una casa a Castellterçol, i d'allò, les camises llargues me les tallava un tros i llavors m'ho cosia, amb unes gomes, i els posava aquelles calcetes —de calçotets no en podia pas comprar— i feia aquelles calcetes, i les feia servir tant per als nois com per a les noies. Bueno, també van pujar, gràcies a Déu. Ara ja els tinc grans, tots es van casar, però, és clar, m'ho vaig passar malament...

[...] *A la fàbrica cobrava cent pessetes al mes. Tots els que hi anàvem en donàvem la meitat a casa per mantenir-la. Hi vaig anar dels catorze als vint-i-un, que em vaig casar, i llavors ja ho vaig perdre.*

És clar, no cobrava res, i aquí vaig patir, perquè no tenia diners, perquè la llet, si la cobrava, doncs quan arribava havia de donar els diners aquí a casa. Si em feia falta alguna cosa, no podia pas demanar-ho, perquè pensava que em dirien que no en tenien, doncs, per a anar a la perruqueria hi anava un cop l'any; quan ells m'ho deien, doncs hi anava. De roba tampoc no en podies pas comprar; de roba, un vestit i sempre igual. Duien els diners els sogres. Quan em faltava una mica de colònia, els ho havia dit, però me'n compraven quan els hi semblava... (Informant que vol conservar l'anonimat núm. 1)⁷

La consciència d'aquesta dependència de les decisions dels altres també arrencava ambicions personals i afinava l'enginy per aminorar-les, tal com podem veure en el que ens explica la següent informant:

Jo tenia per a comprar per a la casa els cèntims que feia de dues dotzenes d'ous. Ja em diràs tu què era això. En tenia per a comprar una pastilla de sabó i poca cosa més. Llavors, saps què vaig fer? Vaig començar a comprar conills, guardar

5. Molts dels temes tocats, per època i context no afecten només les dones de pagès, encara que, com es veurà en cada tema, en elles es pot aguditzar la duresa.
6. Dolores COMAS D'ARGEMIR I CENDRA, *Trabajo, género, cultura*, Barcelona: Icària; Institut Català d'Antropologia, 1995, p. 72.
7. Hi ha informants que volen conservar el seu anonimat, fet que s'indicarà en cada fragment.

Remei Portet al Verdeguer (Castellcir i Castellterçol), ca. 1950⁸

conills, per fer cèntims, perquè aquí no hi havia cèntims, tot plegat només hi havia el ramat de les gallines, però la mestressa, saps què feia? Es quedava els cèntims que feia dels ous de les gallines, i no dava re. Llavors ja vaig anar criant xais amb biberon, i anar venent i anar pujant la casa. [Els xais] creixen molt de pressa i com que també tenia conills per matar i per vendre i pel que convingués, i ja vaig anar pujant la casa. (Remei Portet)

La idea que qui tenia el control dels diners era qui tenia el control de les decisions de la casa i dels qui hi vivien, queda exemplificada, completant els fragments anteriors, a continuació:

Treballàvem des que sortia el sol fins ben entrada la nit. Jo m'aixecava la primera per encendre el foc i poder escalfar la llet per l'esmorzar. El meu home, al vespre, una vegada acabava la feina, seia perquè per sopar ja estava, però a la dona li queda el sopar, fregar els plats, endreçar-ho tot i seure a sorgir i repassar roba, fins que ja no pot més i es fa l'hora d'anar a dormir perquè l'endemà hi has de tornar... Solament treballava, no es feien gaires diners, tot s'havia d'estalviar, però tampoc els tocava jo. Eren els meus sogres qui disposaven dels diners. Quan el meu marit em va comprar el rellotge, que em va regalar pel nostre casament, el van acompanyar els seus pares a comprar-lo i el van triar ells. Ell ja tenia més de trenta anys, i tot i ser l'hereu no era amo dels seus diners, solament de treballar: doncs imagina't jo quan em vaig casar..., no veia cap pesseta. Plorava quan la meva sogra em renyava per si havia comprat un caramel als nens..., però mai vaig contestar-li. (Informant que vol conservar l'anonimat núm. 2)

8. El material gràfic utilitzat en aquest treball ha estat cedit per cada una de les dones entrevistades o per les seves famílies.

Núria Pressegué al Riu (Moià), amb els seus fills Ramon, Teresa i Fina, 1963

També teníem els nostres calés, perquè ens deixaven... no sé si eren un parell de conilles, un parell o tres per a cada una, i els conills que, d'això, quan havien conillat, ens els veníem i aquells cèntims ens els quedàvem. Això sí, encara havíem tingut algun cèntim, que n'hi ha, així explicant, s'havien trobat que ni un cèntim els donaven. (Montserrat Portet)

Les circumstàncies de les cases feien que les dones s'hi emmotlessin. Les decisions importants que condicionaven les seves vides les prenién altres persones, però es justificaven sempre pel bé de la casa.

Mare de Déu, jo sé que m'agradava fer coses, venia amb quatre salts a Moià a cosir, allò m'era vida, i sempre pensava: «Si poguessis anar a cosir i aprendre, series modista.» Tenia una il·lusió de ser modista, jo, impressionant. I penses que quan veia un vestit en un aparador, jo, si hagués sabut dibuixar, te l'haguera fet tal com... I a vegades, a la modista que anava li deia, en el patró tipò, que li deien llavors, li deia «això era aixís i aixàs», i sempre em deia: «Oh, aquesta mossa, malaquanyada...» No ho vaig poder fer, perquè llavors la tia es va posar tan malalta i ja va estar..., però m'hauria agradat molt, eh? Si he sigut burra és perquè no m'han donat estudis, eh? Però m'hauria agradat, eh? (Núria Pressegué)

Les feines de la dona a pagès

Dins la casa de pagès hi ha uns termes indissociables: casa, família i treball. Tot formava una unitat, tothom tenia unes tasques a fer. Tot per un bé comú, sostenir la casa perquè és el mitjà per a viure. Es mantenien les formes d'herència tradicionals, fossin o no propietaris de la casa i de

les terres on habitaven. Els fills succeïen els seus pares en l'activitat i en la propietat, continuant aquesta línia de vinculació entre la producció i la família, aspecte que ja hem encetat en l'apartat anterior.⁹

A la casa hi havia una divisió del treball i una jerarquia. Aquesta jerarquia relegava el treball femení a un segon ordre davant el realitzat pels homes.¹⁰ La divisió del treball atorgava a la dona totes les tasques inherents de la llar (neteja, cura dels nens i dels grans de la casa...), però aquesta també treballava a l'hort, cuidava el bestiar de corral, buscava el menjar per a aquest bestiar... i si s'intercanviaven les tasques, sempre era la dona la que feia la feina assignada als homes (anar al camp...). Mai, però, no era l'home qui adoptava les tasques assignades a la dona. La procreació entrava dins una de les tasques de la dona, com a tasca domèstica.

Es considerava com a treball tot el conjunt de les activitats que contribuïen al manteniment o engrandiment de la casa, entesa en el doble vessant d'unitat d'explotació i de grup domèstic, i on cada persona havia de complir unes obligacions, fos home o dona, infant o vell. Com hem dit, la divisió del treball complia una jerarquia i en aquesta jerarquia el treball femení es considerava de segon ordre.¹¹

En la vida a pagès el cicle de l'any determinava la distribució de les feines, però aquesta estacionalitat no afectava tant la dona, que ja tenia assignades unes tasques durant tot l'any. En el rol de la dona es tractava més aviat d'intensitat de la feina, quan era cridada a recolzar les feines habitualment realitzades per homes, sobretot a l'estiu.

Presentem, en aquest sentit, alguns fragments que exemplifiquen la diversitat de feines que una dona arribava a fer. A mesura que ens acostem a l'actualitat, i gràcies als avenços tecnològics, moltes tasques que aquestes dones havien fet al camp desapareixen. Evidentment, a més de les tasques s'embasten altres temes que podrem contextualitzar més endavant.

El matí a quarts de sis de la matinada, llevar-me. Arreglàvem el bestiar. El meu home arreglava les vaques i jo els conills i els porcs, i la iaia em posava la llet i me l'arreglava. Llavors em mudava i me n'anava, agafava la burra i anava a dur la llet, baixava la llet, de vint en total, i trenta a l'estiu, trenta litres cada dia. La llet del vespre l'haviem de fer bullir, perquè no se'ns fes malbé, o l'anàvem a dur el vespre i tot, ara no me'n recordo. Llavors, molts dies agafava un cistell d'ous, i apa, jo menava la burra pel ronsal perquè no em fes cap

9. Montserrat SORONELLAS MASDÉU, *Pagesos en un món de canvis: família i associacions agràries*, Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, 2006, pp. 30-39.

10. Gemma CÀNOVES, «Producció i treball: una anàlisi des de la perspectiva del gènere», dins *La dona en el món rural: situació i perspectives*, Barcelona: Institut Català de la Dona, 1994, pp. 17-18.

11. Llorenç FERRER i ALÒS, *Hereus, pubilles i cabalers: el sistema d'hereu a Catalunya*, Cartarroja: Afers, 2007, pp 10-20.

Montserrat Portet al Bosc de Mussarra (Monistrol de Calders), amb la seva filla Dolors, ca. 1959

bestiesa, i bueno, anar baixant avall. Quan era al Solà ja repartia, ous i la llet, i llavors anava al poble [Monistrol de Calders] i llavors ja lligava la burra i ja agafava els pots i cap al poble avall, i ja repartia la llet per les cases que hi havia poble avall, i quan tornava agafava més llet i repartia poble amunt les cases que hi havia. Cada dia ja sabies la casa que en volien un petricó, la casa que en volien mig litro, la casa que en volien un litro, la casa que en volien dos litros, això ja ho sabies de cada dia, i anar passejant la llet. Llavors, quan havia acabat, si em faltava alguna cosa ho anava a comprar. Quan pujava, de vegades ja pujava el pa, de vegades anava a buscar un sac de cinquanta quilos de pinso per als porquets. (Montserrat Portet)

Doncs jo, a Castellterçol, vaig tenir una infantesa molt maca, perquè, mira, de set, amb el meu germà Quim sempre jugàvem i, ui, vaig anar a col·legi fins als divuit anys a les monges de Castellterçol; vaig fer Comerç, vaig aprendre secretariat, vaig fer moltes labors. Sempre m'ha agradat fer moltes labors i, com que a casa hi havia la meva mare, les meves germanes, jo vaig poder anar a col·legi fins molt gran, i molt bé. No ens va faltar mai res. El meu pare no ens va fer anar mai a treballar enlloc, o sigui, les cinc germanes i després hi havia dos nois. Ara, a casa, de tot!, a casa haviem de fer de tot, saps què vull dir? Tot el bestiar, anar a vendre llet, munyir, tota la feina de casa. Tant era fer servir una dalla com un volant, com fer servir un xapo, cuidar l'hort. L'hort el fèiem nosaltres, tot l'any hi havia coses, a l'hort, sempre hi havia coses, a l'hort. I molt bé, a casa hi havia dos mossos i pastor. Això tot l'any, hi havia dos mossos i pastor. És clar!, hi havia molta roba per rentar, molta roba per cosir, perquè abans la roba s'aprofitava molt, i a la meva germana de Monistrol li agradava molt de cosir i doncs ella feia la roba, feia camises d'home, ella gairebé sempre es cuidava de cosir.

Montserrat Rius a les Comes (Castellterçol),
el dia del seu casament, 1951

A l'estiu, una feïnada amb els veranejants, i llavors si teníem verdura o alguna cosa també ens en demanaven els veranejants, saps? I a pagès era com un medi per a fer cèntims, perquè cada dia tocaves cèntims.

[...] Doncs, mira, no havíem anat mai a treballar a cap empresa, ni cap puesto, a vegades a mi m'havien demanat, aixís en botigues, per a anar a despatxar..., però el meu pare, ni a la fàbrica ni pensar-ho, perquè ni pensar-ho... (Montserrat Rius)

La relació de tasques permet de constatar, alhora, que el pas de nenes a dones era ben curt. Sempre seguint les directrius paternes, i depenent de cada cas, de ben joves els tocava assumir unes responsabilitats que no podien eludir.

Abans es feia això, anar a guardar, guardar el bestiar, i fins a setze anys, i tota sola; molta gent hi anava amb els seus... A mi m'agradava molt. Sí, sí, el

bosc també és molt maco, perquè, veus, estàs molt tranquil tot el dia, veus molt bestiar, veus ocells i estàs molt bé. Quan feia mal temps, a entomar la tempesta. Hi anava amb sis o set anys, ens acompanyava l'avi. Així petits, anava amb el meu germà i l'avi ens venia a fer companyia. Hi vaig començar a anar sola amb deu o dotze anys o abans, potser hasta nou anys, però sols tampoc hi anàvem. Si un guardava les ovelles, l'altre guardava el bestiar i casi bé sempre anàvem al mateix puesto i l'un feia companyia a l'altre. Allà al Verdeguer vaig plegar als setze anys de guardar, llavors me'n vaig anar a ajudar als amos amb el bestiar, a guardar..., a treballar amb l'estripadora; llavors segava, fer garberes, collir trepadella... Llavors a la nit ens cridaven per a anar a fer garberes, mig adormits. Llavors quan es feia clar ens llevàvem; a casa munyia les vaques; bueno, també hi havia la meua germana; llavòrens arreglava tot el bestiar, i llavors anava als homes a dur-los l'esmorzar, i anar fent així.

De fer el menjar se'n cuidava la mare, però a casa netejar i treballar i arreglar el bestiar, i tant!, arreglar el menjar, xerracar, perquè s'havia de xerracar. Llavors havia d'anar a segar, sega'l, trinxar'l, anar al bestiar i anar fent tot el dia aixís.

A l'hivern sí, no hi havia tanta feina, però també es feia molt blat de moro. Llavòrens per l'octubre també s'havia de collir; s'espellofava; quan era sec es desgranava i es portava al molí a moldre amb el carro. (Remei Portet)

Abastament i usos de l'aigua

L'aigua era un recurs necessari i imprescindible a la casa de pagès. Només aconseguir i disposar d'aigua era, per si sola, una tasca pesada i diària, també assignada a la dona. Cal pensar que en aquesta època no hi havia aigua corrent a la majoria d'aquestes cases. Per això la construcció dels masos ja es feia tenint en compte l'abastament d'aquest bé tan preuat, per tal que fos el més còmode i pràctic possible, i cada casa tenia els seus sistemes per a disposar-ne. L'ús que se'n feia per a la higiene personal i la neteja de la casa era restrictiu. Se n'estalviava tanta com es podia, perquè abastir-ne a la casa era una tasca molt àrdua.

Anar a buscar l'aigua a la font, perquè allà no hi havia gens d'aigua. Quan anava amb el càntir ple, em venia amunt, i això sempre m'havia fet... Era una feina que havia fet sempre jo, hi havia d'anar bastantes vegades. Teníem un banc, d'aquests per a posar els càntirs; aquests eren bastant grans i amb uns de més petits els anava a omplir per omplir aquests. Els grans els deixàvem plens: al vespre havien de quedar plens i era l'aigua per a beure, per a cuinar, per al que fos necessari.

Per a rentar els plats, teníem dos gibrells a l'aigüera; escalfàvem aigua calenta i sabó per a esclarir, no ho podies fer a raig d'aixeta, perquè no en teníem; la canviaves.

La nostra, si havíem de rentar, ho havíem de fer amb el cubell, amb el de la roba, que ho havíem de fer a la riera, amb un cubell de zenc, que era grandet. Ho omplíem d'aigua i ens havíem de rentar allà; el cap ho feiem amb un gibrell. Per a diari teníem uns palanganeros, que es posava un gerro d'aigua, tenia un mirall, un d'això per a posar la pinta, una cosa que era de vidre —me'n recordo— penjat amb uns llacets; ho teníem penjat allà a la paret, per a la pinta, la colònia, el sabó, aquestes coses, bueno i llevar-se, rentar-se les mans, la cara, pentinar-se... Bueno, era lo de cada dia, això. (Pepita Vilardell)

Aquí al capdamunt de l'escala, un pou; l'aigua molt fresca, una aigua molt bona, sí, sí. És un avantatge, però, és clar, anys de molta secada l'aigua s'acabava, i hasta com que és tan fondo, amb l'aigua, a la galleda de pujar l'aigua de vegades hi posàvem un meló o una síndria o un parell d'ampolles de xampany, i llavors a baix, és clar si no tenies nevera, perquè no hi havia llum, quedava fresc, fresc i molt bo, molt bo, el meló i la síndria principalment a dins la galleda de l'aigua anava molt bé, ho baixaves cap baix i a l'hora de les postres pujaves la galleda i era molt fresc.

És clar, hi havia molta inconveniència, i llavors aquí, aquesta bassa d'aquí, que és molt gran, doncs hi havia els safareigs per a rentar, i la meva sogra el dilluns no feia altra cosa que rentar, o sigui que tota la setmana, si no hi havia criatures petites, guardaven la roba, anaven posant la roba bruta, i llavors el dilluns es feia la bugada, es posava l'aigua calenta, s'estovava, i llavors quan estava amb el sabó ben estovada, llavors ja dels safareigs a la bassa, a rentar-la, a esclarir-la, i si es posava l'aigua amb lleixiu, l'aigua calenta amb lleixiu, i llavors donava blau —no sé si n'has sentit a parlar...—. Uí, la meva sogra d'això n'era molt; la meva sogra, una taca, pam pam, ho deixava polidíssim. I

quan vam començar a tenir rentadora, ella no, deia que aquella roba no quedava bé, que aquella roba no podia ser que quedés bé; ella cada peça —saps què vull dir?—, ella cada peça, una cosa delicada amb sabó diferent... El dilluns només era per a rentar, no feia altra cosa que rentar-la, estendre-la i, bueno, això sí, una roba preciosa, eh? (Montserrat Rius)

El darrer fragment d'aquest àmbit, a més de parlar-nos dels usos de l'aigua, enriqueix el tema sobre les tasques que realitzava la dona, alhora que resumeix molt bé la flexibilitat amb què actuava, sempre prioritzant les necessitats de la família i de la casa, i renunciant a les seves pròpies.

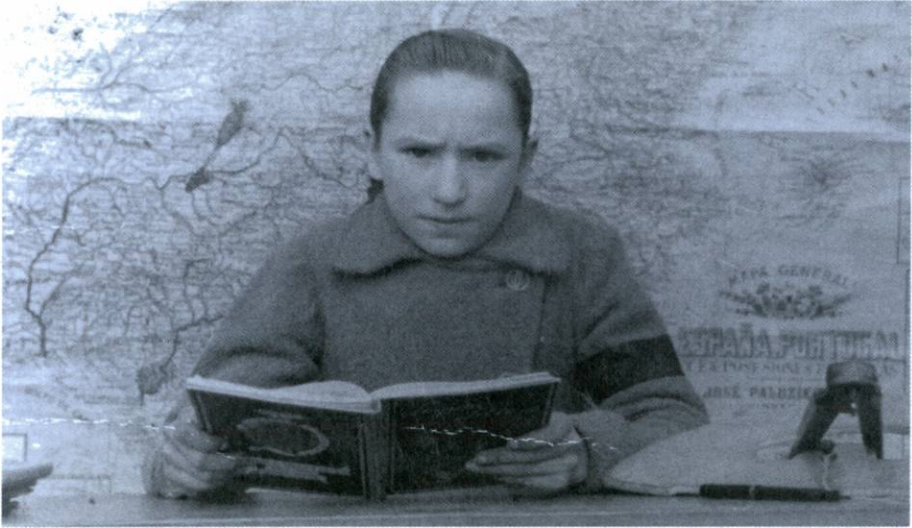
Vaig haver de fer de tot, vaig haver-me d'agafar a tot; menys munyir, a tot: les de la casa, el bestiar, la canalla. Quan vaig arribar havia de rentar els plats i la roba, menys mal que hi havia aigua. Anaven a buscar l'aigua amb unes bótes per a rentar els plats i per al bestiar, a rentar a baix a la riera o a la bassa, però si no plovia no podies rentar a la bassa. Ara no n'hi ha, d'aigua, Déu nos en guard de no tenir-ne llavors, perquè no haguessis pogut anar a rentar. A mi em tocava rentar la roba de tothom, i érem colla, i llençols... Mira, a l'estiu encara no patia tant, però a l'hivern, patia molt, perquè rentava en una bassa que hi havia aigua, però era tot glaç; havia de picar amb el rentador, em posava un sac als genolls, i això em va fer molt mal als genolls i a les espatlles també, perquè si ho feia a l'estiu, l'estenia per allà i s'eixugava una mica, però a l'hivern ni pensar-hi, se'm glaçava, doncs quan tornava ja tenia les mans prou... i carregar-me les galledes per a pujar la roba molla a eixugar: me'n posava una aquí, l'altra aquí, l'altra aquí i l'altra aquí, anar-m'ho repartint perquè tot amb una no podia pas portar-ho. Més tard hi vaig anar amb una burra i un carret, llavors ja no m'ho vaig passar tan malament [...].

[De soltera] per l'aigua patia molt. Teníem un pou, que encara hi és, rentàvem amb l'aigua del pou i al safareig, i vigilant de no gastar gaire aigua. Per la regla patíem molt [les meves germanes i jo] —ara és una delícia per a les dones—; és clar, havies de rentar, estalviant aigua, eh? Estalviant aigua! I estovant moltes vegades, perquè, és clar, érem moltes, i totes ho vam passar juntes molt temps. (Informant que vol conservar l'anonimat núm. 1)

Educació i formació

L'educació per a les nenes i les noies, fora del cercle familiar, no es valorava gaire. A casa les preparaven per al matrimoni i, per tant, per a fer-se càrrec d'una casa. Com tindrem ocasió de veure, elles mateixes ens ho expliquen amb les seves paraules. L'aprenentatge per a treballar tampoc no es feia a l'escola. L'educació reglada era difícil de seguir per a moltes noies, ja que les condicions no eren gens propícies. Quan els pares requerien l'ajut dels fills, no dubtaven a fer-los deixar l'escola o que hi faltessin llargues temporades.

Llegint aquests fragments també percebrem com el franquisme va reinstaurar la segregació de sexes a les aules de l'escola i com el castellà s'imposà amb contundència. És evident que aquest fet no passava només a pagès, ni en

Carme Gallaguet a l'escola de les Carmelites (Mojà), 1942

el medi rural dels nostres pobles, però les noies de pagès hi havien d'afegir altres problemes que convertien la seva educació gairebé en una cursa d'obstacles: la poca valoració de l'educació de les noies, les distàncies que havien de recórrer per a arribar a l'escola, la meteorologia adversa de les nostres contrades, que dificultava salvar les distàncies si hi havia massa neu o pluges fortes, les feines de la casa de pagès que passaven per davant de l'educació dels fills, i sobretot de les filles.

Jo tenia de començar a anar a l'escola quan va esclatar la guerra, diguéssim. Llavòrens, com que feiem anar nois i noies, i llavors no s'havia vist, al sent a pagès no vaig anar-hi; els dos o tres anys de la guerra no hi vaig anar. Quan va haver passat, hi vaig anar i, és clar, jo quedava endarrere vist d'altres, i la monja sempre em feia llegir, em feia fer coses perquè aprenguéss. Jo, gràcies a Déu que me'n vaig sortir, ara que sabia com feiem allavors. Fins als catorze anys, era l'edat que es plegava. (Carme Gallaguet)

63

431

Primer al col·legi. Llavors, fins a abril anàvem al col·legi. Jo a l'abril ja plegava del col·legi i havia d'anar a donar menjar a les vaques. Anàvem a les Carmelites, hi vaig anar fins als dotze o tretze anys. Jo sempre era la que havia de plegar abans, la gran hi anava fins que plegaven al juny. A l'abril jo ja sempre plegava, llavors, és clar, ja em costava més; al col·legi sempre quedaves més endarrere, és clar, un parell de mesos, a part que a mi tampoc no m'agradava molt el col·legi, ho feies perquè ho havies de fer, però a mi no m'agradava gaire. És clar, ara no és com abans, que et posen totes les edats iguals: jo anava als dotze anys amb una altra de catorze, doncs no... (Maria Tarter)

Fins a catorze anys, perquè a aquesta edat ja t'havies de posar a la fàbrica o a treballar, i a més teníem una senyoreta que era molt gran, que es deia Doña

Dolors Fontseca a Pedrós (Collsuspina), 1963

Elvira, doncs ja hi havia anat la meua mare, ja hi havia anat la meua iaia, i ella es va morir de gran, i quan va morir va venir una senyoreta jove i vam aprendre més amb aquesta durant un any que deu anys amb l'altra, perquè ens feia fer una gimnàstica que rèiem molt, ens feia posar amb els braços així i deia: «Niñas venid, a mover la fuerza muscular...», però tot en castellà; en català no podíem ni parlar, mai en català, estava, prohibit, i «Cara al sol» cada dia.

[...]. A mi m'hagués agradat anar a un col·legi de monges per aprendre més, perquè hi havia alguna noia que hi anava de la nostra edat i la mare em deia: «Tu no, perquè som molt poques dones aquí a casa i fas falta», perquè havia d'ajudar. Però aprenien molt més: deien: «Jo ja sé fer regles de tres, ja sé fer arrels quadrades», jo no havia fet res de tot això i elles ja en sabien. [Anàvem] a Tona o a Moià, però, és clar, llavors no hi havia cotxes i s'hi havia d'anar tota la setmana. Les noies que a casa no els feien falta ho podien fer, però nosaltres no. De vegades et deien: «Avui tenim molta feina, que hem de fer això, que hem de fer allò», i t'havies de quedar.

Et deien que una noia no era tan important, que un noi havia de saber més, mentres una noia sabés cuinar, cosir, ja els hi agradava l'Elvira aquesta que ens feia fer labors, perquè així sabíem cosir, posar pedaços i fer de tot. Per a una noia no era tan important, no n'hi havia cap que tingués carrera. Tenien una mentalitat que les noies havien de saber administrar una casa.

[...] Quan vaig tenir divuit anys, vaig ser la primera noia que em vaig treure el carnet, perquè el meu germà gran se n'anava a la mili i l'altre encara no tenia els divuit anys, no podia dur el cotxe. Vam comprar un Citroën i això va ser un gran adelanto i llavors em vaig treure el carnet, però ens feien fer el Servei Social, si no no et donaven el carnet; et feien un examen i havies de saber una mica de cuinar, de cosir, de lletra, les principals regles, sumar, restar, multiplicar i dividir, regles de tres havies de saber i no sé què més, però

et feien un examen aixís; bé, havies de portar un vestit que haguessis fet, una roba de nen petit, doncs ens feien fer una canastilla amb tota la primera robeta del bebè..., havies de saber una mica de tot, llavors havies de saber fer un plat que et deien, si no no te'l donaven, eh, quines tonteries? Devien pensar que si conduïes no faries res més, ni cosir, ni cuinar, que només faries que voltar amb el cotxe... (Dolors Fontseca)

La perseverança personal també té premi, i el fragment següent parla per si sol sobre l'amor al saber i com aquest voler tenir una cultura va donar a la seva protagonista els mitjans per a aconseguir-la. Va ser, això sí, compaginant l'aprenentatge amb la feina a pagès, i amb molt de sacrifici personal.

Jo no sé què pensava que era un poeta, perquè els llibres que havia pogut haver ja els havia llegit, però a casa meua n'hi havia molt pocs i [en Bertran i Oriola] va ser la persona que em va introduir a la Biblioteca de Moià, Mn. Miralpeix i ell van anar allà i a la bibliotecària li van dir que em deixés tots els llibres de literatura que volgués que ells en responien —fixa't, això sí que me n'he enrecordat tota la vida—; llavors, el diumenge al matí baixava a buscar els llibres, estava obert. [...] En Bertran i Oriola em va apuntar tots els títols que havia de llegir, sí, tots els clàssics vaig llegir, i mira que jo era joveneta, i m'encantava, uí, vaig passar uns anys tan bé!, cosa que els havia de llegir moltes hores amb una espelma perquè no teníem altre llum. [...] El meu pare em va acompanyar a la llibreria Sala de Vic, llavors em sembla que tenia dotze anys, més o menys [...], va llegir el que feia i va dir al meu pare: «La seva filla arribarà allà on vulgui, però el que li falta és una mestra, ha d'aprendre el català, és el que li falta.» Jo me'n recordo que em vaig comprar un diccionari en català i una gramàtica, la Gramàtica de Pompeu Fabra. [...] Em van dir que al Masot hi havia una senyoreta que sabia molt de català i que feia classe als nens d'allà, però mira, em vaig trobar amb una de molt d'allò, que m'ha fet mal tota la vida: m'hi va acompanyar el meu germà gran —ens portàvem tres anys—, i quan vem ser allà aquesta senyoreta em va dir: «Uí, no»; li havia ensenyat la carta del senyor Sala de Vic i em va dir: «Uí, no, com vols que et posi jo amb aquesta gent, amb aquesta qualitat que tenen, són un altre, un altre... eh?»

Quan ja vaig ser gran i vaig presentar el primer llibre...; bé, tot aquest temps he tingut un gran mestre, que és Mn. Josep Ruaix; ell va tenir molta paciència. Deu fer cap a uns trenta anys que corregeix el que faig, vull dir que al principi, a veure, me n'anava plorant perquè, és clar, m'hi havia de corregir moltes coses, i llavors vaig fer classes i vaig poder anar a classes, i és clar, ui quina diferència!. [...] Ara, anar a col·legi, mai, perquè sempre he estat amb la feina fins aquí dalt; vull dir que quan no era una cosa era una altra; vull dir que quan em vaig casar també tenia molta feina, i llavors vaig anar a fer professorat de català a Manresa, perquè m'havia tret la prova d'aptitud a Vic, al Seminari, i llavors hi vaig anar, quan érem a la Moretona, ficava les nenes a dormir i me n'anava —imagina't— al vespre a l'Òmnium Cultural de Manresa. (Josefina Pons)

Josefina Pons a la Torre de Casanova (Moia), 1995

Vida social

Per a les dones, l'eix social per excel·lència era la vida domèstica, en totes les seves etapes de la vida.¹² Al mateix temps, la vida en un mas també tenia un vessant de pertinença social: es tracta d'una forma d'organització que identifica les persones que el conformen.¹³

Les dones sortien principalment per participar en activitats religioses, com ara el novenari, exercicis o processons per Setmana Santa i el mes de Maria. N'hi havia que també anaven a cosir. Així, doncs, les relacions socials eren molt limitades, i les coneixences i possibilitats de fer-les també. Els homes, en canvi, tenien projecció social: eren els qui tenien la paraula a casa i a fora. El valor social que es donava a les dones ajudava a augmentar la desigualtat entre homes i dones: l'àmbit domèstic, on quedava relegada la dona, i l'àmbit extern, no sols de la casa sinó també del mas, delimitaven clarament els àmbits apropiats per a cada sexe, fet que també establia implícitament la jerarquia d'autoritat inherent: els homes eren els mitjancers entre els dos espais, els representants de la casa davant la comunitat i

12. En els estudis recollits en la bibliografia la invisibilitat de la dona es reitera constantment (vegeu, per exemple, Comas d'Argemir, Soronellas, Salamaña o García Ramón). En els fragments seleccionats de les dones entrevistades del Moianès també en trobem molts exemples. La invisibilitat queda lligada als silencis d'aquestes dones, dels quals també trobem una bona mostra en els fragments de les entrevistes.

13. Xavier ROIGÉ; Ferran ESTRADA, *El mas al Montseny: la memòria oral*, Barcelona: Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana, 2008, pp. 10-11.

els qui ostentaven, per tant, els signes externs de l'autoritat de la casa.¹⁴

Per a les noies, l'escola havia estat també un espai de socialització, però, tal com hem vist, constituïa un període curt en les seves vides. Era un context extern per a crear un grup de relació diferent del familiar, alhora que servia per a establir un context iniciàtic de relacions socials que els servirien en el futur. Anar a cosir era un altre lloc on les noies de pagès trobaven les antigues companyes de l'escola o feien noves coneixences.

Sí que m'agradava, i tant; vaig fer el corte al principi que estava aquí [a l'Ocella], amb la canalla, i això ja no. Hi anava la meua germana, quan va començar; hi anava aquí a Massamsó, amb la Francisca. Jo també hi anava, però ja era a cal Cirera, llavors ens ho feia al carrer del Palau; doncs, a la tarda allà a les tres, fins a les cinc, amb la bicicleta, apa. A la mare sempre li havia agradat, doncs, que sapiguéssim de cosir, saber de cosir. Així com ara no en saben la majoria, ara no hi donen importància, però també era diferent, perquè la confecció abans... Abans t'havies de fer la roba, si et volies casar t'havies de fer un llençol, no podies comprar... Hi havia treballs per a comprar la roba, ens ho feiem molt nosaltres. A la meua germana, la Carme, li agradava molt cosir i brodar, doncs llavors, quan veníem d'escurar o cuidar el bestiar, doncs vingia, feiem els llençols i tot això. (Maria Tarter)

Maria Tarter a Perers (Moià), entre les seves germanes Carme i Roser, 1957

Una altra dificultat afegida a pagès era el compliment dels cicles agraris: donar el menjar als animals, la seva cerca, buscar-los l'aigua... limitava molt els moments de lleure que es podien gaudir a pagès. Es treballava els set dies de la setmana i els tres-cents seixanta-cinc dies de l'any, sense excepció. Per tant, la vida fora de la casa de pagès quedava reduïda a molt pocs espais i temps.

El veïnatge era un altre context de relació social important, ja que era

14. Dolors COMAS D'ARGEMIR, «Vida privada i relacions socials: la condició de les dones en el món rural», dins *La dona en el món rural: situació i perspectives*, Barcelona: Institut Català de la Dona, 1994, pp. 58-59.

l'àmbit social immediat al familiar, i dels primers amb què la dona tenia contacte. Entre les cases de pagès veïnes s'hi vivia un deure d'ajudar-se mútuament.

Com que no hi havia telèfon, mira què feiem: quan un veí es posava malalt, posàvem un llençol o un drap blanc a la finestra i volia dir: «Veïns, veniu que un està malalt», i llavors deies: «Ui, mira, el Gomar» —que a casa meua es veia—, quedava bastant llunyet, però posaven el llençol a la finestra i això volia dir que hi havia un malalt, i anàvem allà a veure què els hi faltava, i tant podia ser que estigués malalt l'home com la dona, perquè els homes no sabien cuinar en aquella època i les dones quan estava malalt els havies d'anar a ajudar. Si estava malalt l'home, hi anaven els homes perquè havien de munyir les vaques, fer coses del camp, i així. I si estava malalta la dona eren les dones, a rentar-los la roba, a fer el menjar, el que s'hagués de fer. (Dolors Fontseca)

Quan les noies sortien per gaudir d'activitats d'oci, tant els horaris de tornada com les companyies es convertien en formes de control i vigilància. La dona havia d'assumir, en les diverses parcel·les de la seva quotidianitat vital, un paper subordinat, secundari, passiu... El ball n'és una petita mostra, si observem com la dona hi prenia una posició passiva i submissa.¹⁵ Altra vegada veiem com l'actitud de la dona davant la societat era el passiu, i el paper de l'home, l'actiu.¹⁶

A més del ball, entre les activitats de lleure de què podien gaudir els joves hi havia el cinema i les passejades pels carrers o camins.

Mercè Deordal: Abans potser una mica massa lligats, perquè nosaltres sortíem, suposem a les quatre i a les nou ja havies de ser a casa, al vespre...

Angeleta Paixau: Això a l'estiu.

MD: Sí, això a l'estiu, a l'hivern ja gairebé no sortíem. A l'estiu, és clar, anaves a voltar pels pobles veïns, a les festes majors, allò que es feia, una estona a ballar i el que sigui. A seure allà una estona, i anar badant, i ara veus aquest i a l'altre i ja està, anàvem tres o quatre amigues del poble, i llavors alguna ja tenia cotxe, i apa, i a les nou corrents anar cap a casa perquè no féssim pas tard. És que abans, quan deien una hora era aquella hora... Era l'estiu, a les festes majors, si n'hi havia una cada mes, o cada quinze dies, depèn, però a l'hivern tot això ja no...

AP: A les cinc ja és fosc, doncs què? «Quan se faci fosc ja heu de ser a casa», ja no val la pena...

MD: Això, començar a fer una hora de camí o mitja hora...

AP: Quan t'has canviat, has fet mitja hora de camí, i una cosa i l'altra, ja és hora de tornar.

[...]

15. Dolors COMAS D'ARGEMIR *et al.*, *Vides de dona...*, pp. 88-94.

16. Xavier ROIGÉ; Ferran ESTRADA, *El mas al Montseny ...*, pp. 294-295.

MD: El diumenge no es podia cosir.

AP: Era pecat. El diumenge era per a descansar i no fer això.

MD: Havies anat a missa a les cinc del matí, llavors tornar.

AP: A les cinc del dematí no ens hi feien pas anar, no; tan d'hora no en deien pas.

MD: Nosaltres sí, ens llevàvem a les cinc, perquè a l'estiu deien la missa a les sis. És clar, hi teníem mitja hora, doncs a les cinc ja ens llevàvem, ens arreglàvem i au, llavors hi havia tres o quatre veïns i feiem sis o set persones, i apa, anàvem a missa i, llavors, a comprar, i quan sortíem de missa i de comprar potser ja eren les nou, i llavors cap a casa i anar fent, tot el diumenge, i au.

AP: Déu nos en guard de no anar a missa! Si no hi anaves feies un pecat. Els pares ens deien que ja ens en podíem confessar, si no anàvem a missa. Tot era pecat llavors, tot, tot.

MD: I dir el rosari, oi que dèieu molt el rosari?

AP: Uii, cada dia, i el diumenge si no anaves a missa, a dir el rosari. Un quartet hi estàvem, i ens deien: «Per un quartet que s'hi passa no val la pena de rabiar.» Si no, abans de sopar, si el sopar no estava a punt, mentre acabaves de fer el sopar es deia el rosari. El passaven els homes, però mentre hi havia la iaia, la iaia... Si el diumenge no anaves a missa, el diumenge abans de dinar havies de passar el rosari, però se n'havien de dir dues parts, i després la tercera al vespre. Ara no es calla, però llavors no dèiem re... (Angeleta Paixau i Mercè Deordal)

Anar a les festes majors permetia que els joves de diferents poblacions poguessin relacionar-se i conèixer-se.

Anàvem al cafè que feien ball, els diumenges, amb un tocadiscos i anàvem a ballar allà, quan sortíem de rosari, perquè primer havíem d'anar a rosari, i en sortint anàvem a ballar, o a passeig a la carretera o això, i després, ja més gran, anàvem amb moto. De cotxe no en teníem, el meu germà tenia moto i el de Cal Picanyol tenia moto, i marxàvem a festes majors amb la moto, jo amb el meu germà i la de Cal Picanyol amb el seu germà, o ens canviàvem, era igual. A festa major anàvem a tots els pobles, a Manresa, a Sant Fruitós, Vic, Tona... Amb la moto sí que podíem anar a molts llocs.

Angeleta Paixau (a la dreta) i Mercè Deordal a Casagemes (Moia), 2011

És que la meua mare al quedar sola amb tots els fills, crec que era més exigenta amb nosaltres, i tenia por que si sortíem, que si no sortíem, i per això ja de seguida ens feia anar a casa molt aviat, perquè també tenia feina, eh?, però a més a més de la feina era perquè li feia por, és clar, hi havia més d'un quart des del Camp, sí són camins, no és el bosc, però... (Maria Torras)

Els parents constituïen un altre àmbit relacional important per a les dones, a més de la família de la casa. Com a dipositàries de les dates de les celebracions, de sants o aniversaris, prenen part activa a l'hora d'impulsar les celebracions que revitalitzaven els vincles familiars.¹⁷

Una de les celebracions que servia de trobada entre els parents era la matança del porc, que es convertia en una festa i, per tant, en una oportunitat per a gaudir de les relacions socials. (Sobre la matança del porc les informants ens en parlaran en tocar el tema dels recursos de la casa de pagès.)

Festeig, vida en parella, família

La projecció de les dones, com hem vist en tractar l'àmbit de l'educació, era la de casar-se i ser mares, ja que no es contemplava cap altra possibilitat. Per tant, el festeig, el matrimoni i la maternitat eren etapes de les seves vides que estaven marcades socialment. Aquests estadis es convertien en l'única possibilitat d'assegurar-se el futur que se li permetia per a equilibrar virtuosament allò que s'havia d'acceptar i allò que s'havia de defugir. El temps del festeig es trobava totalment controlat i limitat socialment, i a les famílies se seguien aquestes premisses de control, que no solament vivien les parelles que festejaven, sinó tota la joventut.¹⁸

Ens vem conèixer a [la Mare de Déu de] l'Ajuda [als Hostalets de Balenyà]. La festa a sobre, em sembla —com que fa tants anys gairebé no me'n recordo—, vem anar a l'aplec de Collsuspina, i de l'aplec a Collsuspina... Jo, del Magí, és clar, no és que em llamés molt, però vaig veure que era molt bon xicot, i com que vaig veure que era tan bon xicot vaig pensar: «Aquest serà el que has d'anar tu», és el que farà per a tu, perquè més aviat ja era un noi molt més gran que jo; vaig pensar: «Aquest serà el noi que anirà amb més bona intenció, perquè si vas amb un de gaire jove —a mi ja n'hi havia algun que volia venir amb mi que era més jove, però jo pensava: «A la millor quan te tindrà ben enamorada, a la millor et deixa, i ara...», saps què?, doncs, el Magí és gran, ja sap el que fa, a la millor tu li agrades ben bé, doncs, saps què?, et quedas amb ell.» A mi també em va agradar, perquè vaig veure que era molt bon xicot i anava amb el cor a la mà. Vem festejar vuit mesos, vora nou, però jo vaig pensar: «Si que és poca cosa, però si us aveniu i us estimeu força, ja us anireu adaptant l'un a l'altre.» (Nati Capdevila)

El viatge de nuvis es convertia en el pas definitiu a la vida adulta, en què la

17. Dolors COMAS D'ARGEMIR, «Vida privada i relacions socials ...», p. 64.

18. Dolors COMAS D'ARGEMIR et al., *Vides de dona...*, pp. 97-106.

Nati Capdevila (primera per la dreta) amb dues amigues al mercat de Vic, 1955

noia, en general, deixava la seva família per a passar a formar part de la del seu marit. Habitualment era la dona qui renunciava a més coses, entrant en una casa nova i havent-s'hi d'adaptar per integrar-se a la nova família.

Ui, el viatge de nuvis! Vem anar fins a Barcelona, vem estar dos dies a Barcelona. Llavors el mateix hotel ja organitzava excursions per a anar a Montserrat, ja et donaven el dinar amb una bosseta i ja no havies d'anar ni al restaurant. Vam anar a Montserrat, de Montserrat vam tornar a l'hotel i d'aquí vam anar a Sabadell, que hi teníem uns amics, i llavors de Sabadell vem anar a Núria, i si t'expliqués per a anar a Núria el que vem fer! Llavors encara es venia pa d'estraperlo, perquè era l'any quaranta-nou, encara feia pocs anys que s'havia acabat la guerra, i no hi havia abundància. Vem comprar un xusco de pa —un xusco era una cosa aixís— i una lata de sardines, ens vem endur allò cap a Núria i ho vem anar a menjar a la font de Sant Gil, i a beure aigua, que era gelada, molt, que a dalt encara hi havia neu, i ademés sé que vaig agafar unes angines com una casa, d'aquella aigua. T'imagines, quin viatge de nuvis més tonto? (Núria Pressegué)

El sexe era un tema del qual no els parlava ningú en la família. Potser les amigues casades podien ser una font d'informació, però era l'única. En les famílies no existia el tema.

La part sexual nosaltres la vam aprendre amb el bestiar, perquè llavors no se'n parlava, ho anaves collint una cosa aquí, una altra cosa allà, veies dones amb panxa i ja t'ho imaginaves, però que en parlessin... A la meua germana la van trobar a l'hort sota una col, a mi em van trobar en una barraca que en deien Coll Roig, an el meu germà no me'n recordo on el van trobar, però ens

Carme Vila (la primera per l'esquerra) amb els companys i el mestre de l'escola de Granera, al costat de la seva germana Maria, ca. 1952

trobaven així, pertot arreu. No ens explicaven res de tot això, però nosaltres a pagès teníem la sort que amb el bestiar ho apreníem tot, perquè quan et feies gran ja ho veies, com anaven les coses, el que feien el bestiar. Doncs nosaltres ho fem igual.

Llavors nosaltres vem anar a uns curssets, ens van fer anar a uns curssets pre-matrimonials que ens els feien aquí en el poble, va ser l'única vegada que vem sentir a parlar de..., però vaja, ho sabíem tot, eh? (Carme Vila)

L'objectiu vital de la noia era el matrimoni, i la preparaven per a aquesta funció. En aquest cicle, els fills representaven la culminació del matrimoni i la continuació de la família i la casa, i, per tant, la de l'activitat econòmica de la casa de pagès, la de la producció.

La maternitat era un element clau per al ple desenvolupament de la dona, i aquesta no assolía la plenitud com a tal si no era per aquesta via, fet que era inherent al matrimoni, ja que els fills asseguraven la força de treball i la continuïtat de la casa. La dona compaginava la reproducció amb les altres obligacions que tenia a la casa.¹⁹

Nosaltres no sabíem pas què era això del control de la natalitat. Vem tenir els fills que Déu ens va donar, i si no en vem tenir més és perquè Déu no ho va voler... Vem tardar molt a tenir-ne i això ens va fer patir molt, ens ho vem fer mirar pels metges, a Barcelona i tot, ens ho vem passar molt malament, per això.

19. Ferran ESTRADA, «De 'pagesa' a casada amb un pagès: la dona en les relacions dins la casa al Pla d'Urgell», dins *La dona en el món rural: situació i perspectives*, Barcelona: Institut Català de la Dona, 1994, p. 76.

[...] No podíem estar gaire per la canalla, sempre teníem molta feina. Ara, quan veig que diferent que és, em sap greu no haver estat més pels meus i haver deixat la feina. (Informant que vol conservar l'anonimat núm. 2)

Cuidar els altres

Tal com s'ha comentant en referir-nos a la vida social, la dona només tenia la seva projecció en la vida domèstica, mentre que l'home era qui tenia la projecció social. Aquest fet portava inherent el treball de cuidadora, el qual, igual que el de procreadora, tornava a donar invisibilitat a la seva feina, tan valuosa per a la casa però invisible socialment.

La feina de cuidadora dels fills, de la gent gran i dels malalts de la casa eren tasques inherents a la dona. Formaven part del tracte tàcit en casar-se: heretar pressuposa fer-se càrrec del treball de la terra i això implicava bàsicament els homes. Però heretar comporta també tenir fills i cuidar els progenitors, i en aquesta classe d'activitats hi estaven més implicades les dones. El seu paper com a reproductores-cuidadores era essencial, alhora que se sobreentén la condició de posposar sempre qualsevol aspiració individual per lliurar-se generosament a edificar la vida dels altres membres de la família.²⁰

La major part de les ajudes entre generacions es feien per part de les dones, tant la de l'àvia que s'ocupava dels seus nêts i que col·laborava a casa, com la de la dona que havia d'atendre els progenitors.²¹

Aquesta tia viuda un dia se'm presenta aquí amb el bastó i em diu: «Maria, el metge m'ha dit que no em puc passar la nit sola.» «Ah, sí? I què us ha dit?» «Que no puc estar a casa, aquí és a casa meva, vindré aquí, i de dies me n'aniré a casa.» El Jaume no hi era, el meu home, quan arriba li dic: «Tenim una dispesera.» «La tia? Si que en deu estar, de fumuda!» «Sí, sí», i ja no va marxar ni de dies a casa seva, i va agafar una embòlia, va estar de quinze a vint mesos invàlida, l'havia de péixer, l'havia de canviar, li ho havia de fer

Maria Torras al Camp (Collsuspina), ca. 1948

20. Dolors COMAS D'ARGEMIR, «Vida privada i relacions socials ...», pp. 61-62.

21. Xavier ROIGÉ, «Pares, fills, filles: estratègies residencials i relacions entre generacions», dins *La dona en el món rural: situació i perspectives*, Barcelona: Institut Català de la Dona, 1994, pp.47-48.

tot. Després en tenia una de soltera, gran també, i haver-los de cuidar a tots.

Per testament, l'hereu havia de cuidar els pares; als pares els va cuidar perquè quan em vaig casar feia dos anys que s'havia mort la sogra, i és clar, les ties també devien tenir el seu dret. Tres ties monges, germanes d'aquestes que també venien, i de tant en tant venien aquí, a l'estiu, a passar quinze dies. N'hi havia una, la carmelita —les altres no, no les deixaven sortir—, venia a passar quinze dies, i després també hi havia un capellà, un tio del meu home, que estava a Fernando Poo, i quan va tenir càncer, als seixanta anys, el van fer venir aquí, i el vaig tenir aquí a casa fins que es va morir. El vaig tenir aquí casa potsers cinc o sis mesos, quan va estar més malament se'l van emportar a Barcelona, a morir a Barcelona. Sí, era molt bon home, era molt agraït, com les ties no —una sí, l'altra no; feia les deu per fer la punyeta—. Bueno, vem passar la vida aixís. (Maria Torras)

«Callar i no dir res»

Cap de les persones que he entrevistat no ha parlat o deixat entendre cap tipus de maltractament físic, però el maltractament psicològic es pot percebre clarament en algunes entrevistes. Aquest maltractament queda reforçat per la idea que s'ha anat apuntant sobre la submissió total d'aquestes dones a la voluntat d'altres, siguin sogres, marits o altres membres de la casa on entraven a viure. Aquesta submissió, que sempre es produïa en silenci, augmenta la invisibilitat de la dona, com anem veient en els diferents exemples seleccionats.

Anava a rentar la roba, a l'hivern; no em duïen cap galleda d'aigua calenta, ni res tampoc. A la riera, ja em diràs tu! Fins que em naixien la canalla. Ves quin programa! I llavòrens, quan va néixer el nen, bueno, el primer any les vaig passar molt criminal, em van fer la vida impossible tant com van poguer.

Jo continuava anar fent la feina i l'avi, ell me cuidava molt, sempre em deia: «Has de prendre molta paciència, i paciència, jo també ho he passat molt malament, i pren paciència, paciència.» Però, escolta, teníem el xàfec cada dia, no sabia per la banda que et vindrien —això, perquè te diguin—, i anar aguantant, paciència. I llavòrens, quan va néixer el nen, va néixer tan petit que vam tenir uns treballs per fer-lo viure, i llavòrens, el primer dinar que em van portar, saps què era?: un plat de caldo, un tall de gallina que és com un sabatot, amb les potes de la gallina sense pelar amb les ungles i tot. Això, més aviat et tracten com un gos.

—I havies pensat a tornar a casa dels teus pares?

Més de quatre vegades, però és un mal sistema, perquè si marxés, què passa? Era un mal sistema. Que, no ho sé pas, que no tenia res a fer, perquè per a marxar, com ho fas? Pels nens, no els pots pas abandonar...

—I llavors, ¿tu veïes els teus pares, els teus germans?

Sí, és clar que els veia, però no els havia dit mai res. Jo em pensava, jo no deia mai res, parava les tormentes cada dia, per una banda o altra t'arribaven, jo no deia mai res, què havies d'anar fer? Havies de callar, no dir res. Ara que, jo no diria mai a cap noia que es casés amb un hereu que tingués germanes

solteres a casa, perquè et fiques en un niu d'escurçons, val més casar-se amb un gitano... Sí, és veritat!. (Informant que vol conservar l'anonimat núm. 3)

Ara m'agrada poder anar a veure els meus germans, perquè quan era jove no vaig poder anar a veure els meus pares, perquè em deien que tenia feina. No podia marxar com es fa ara. Diuen: «Me'n vaig aquí, me'n vaig allà»; jo no podia fer-ho, això. Quan volia anar en un puesto ho havia de demanar, ho havia de demanar al meu home i a la meua sogra. Si un em deia que no, era que no, però quan em deia que sí, l'altre em deia que no, vet aquí que... Vaig tenir la mare i el pare malalts i vaig poder anar-hi molt poc, ni per les festes majors no hi vaig poder anar mai, molt poc. Una vegada em vaig aventurar a anar-hi a peu amb el nen petit i embarassada del segon i vaig tornar amb el cotxe de línia, que no tenia pas cèntims, però els meus germans me'n van donar. Però hi vaig poder anar tan poc... Això em sabia molt greu, no poder anar a veure els pares, però, bueno, em vaig haver d'aguantar, de tips de plorar en porto molts, però bueno, penso: «D'un dia en ve un altre.»

Ara sí, ara em porten, i puc anar a veure els meus germans, si hi vull anar, em porten. (Informant que vol conservar l'anonimat núm. 1)

Amb set anys ja em van portar al Riu, a treballar, com una minyona; a treballar, no sé quin treball devia fer, poca cosa, però bueno, l'endemà d'arribar ja van fer-me un davantalet i em van posar en un escambell perquè arribés a l'aigüera per a rentar els plats, donar menjar als polls i tonteries d'aquestes, anar a collir ametllons i tot això, i no estar mai parat, no. Mira, érem molta colla de germans, érem set germans, i devien pensar: «Un plat menos a taula», sí. Sort que vaig trobar una bona família, que em van estimar, però n'hi havia molts que no la trobaven, o sigui que s'ho passaven molt malament. Jo sé que plorava molt, molts dies, molt, perquè sé que veia la muntanya de l'Estany per una finestra i sempre plorava; això sí que me'n recordo. Home, és clar que enyorava els meus germans, no podia jugar amb ningú, estava envoltada de gent gran. (Núria Pressegué)

Recursos de la casa de pagès

A la casa de pagès s'intentava que els recursos fossin els màxims per via de l'autoabastament i l'autosuficiència. Els aliments eren gairebé tots fruit del propi treball: verdures, llegums, arbres fruiters, la carn —tant la de la matança del porc com la de corral—, ous, llet, conserves... Per tant, s'estalviaven de comprar-los. Aguditzaven l'enginy per diferents mecanismes o estris que poguessin necessitar per a treballar o productes: sabó, adobs... La racionalització d'aquestes feines significava estalviar en l'economia de la casa: tot el que es podia fer a casa, es deixava de comprar. El menjar era, en general, el recurs més apreciat. Els diners que circulaven eren escassos. Evitar gastar diners i estalviar i aprofitar al màxim tots els béns eren comportaments bàsics per a assegurar la independència i la supervivència econòmiques.²² La dona hi jugava un paper molt important,

22. Xavier ROIGÉ; Ferran ESTRADA, *El mas al Montseny ...*, pp. 88-96.

Pepita Vilardell (segona per la dreta) amb les seves companyes de cosidor, el dia de Santa Llúcia de 1953

perquè era la que anava a comprar tot el que es necessitava per a la casa: aliments, roba, calçat, medicaments, sabó, utilitatge domèstic... Com veurem en algun dels fragments que vénen, les dones ens expliquen com no tot es pagava en metàl·lic, existia l'intercanvi entre els comerços del poble i la casa de pagès.

El primer dia que matàvem el porc, el matador que venia ja triava les carns. El meu pare també devia saber bastant com anava, les que eren per a fer botifarra blanca, llonganissa, era tot una tria allà de les coses, la negra... I després també hi havia la mocadera, que era la que netejava els budells, els netejava ben nets, devia treure tot el greix, que quedaven ben fins i llisos. Llavors feien el llard, el que era greix, la cansalada no, però els greixos que treien de segons quins talls, llavors ho ficaven en una caldera al foc, i llavors els llardons, el que quedava de tot allò eren els llardons. Bueno, després, això es feia el primer dia, els llardons, tot això de les botifarres, i llavors es feien les llonganisses, que s'havien de pastar molt bé, en un gibrell hi posaven la carn més bona, llavors tallaven un tros de cansalada en trossets petits, això sí que ho havia fet jo, ben petits, que els ficaven entremig de la llonganissa; també de negra, que hi posaven sang del porc, i aquelles les coïen, una vegada havien tret el llard, que després servia per als confitats. També, en una caldera hi coïen tot, que això durava un parell de dies. Una vegada s'havia fet tot això, s'agafava per a fer el confitat, botifarres d'ou també, i també les confitàvem. Llavors agafàvem el llom, les costelles, i ho posàvem en unes cassoles amb llard, tot del mateix al foc, ben cuit, havia de ser ben cuit, perquè si ho guardàvem que no era ben cuit espatllava la resta, havia de ser ben cuit... Després agafàvem una olla, amb uns pots de vidre, olles de terra també, i ho posava allà dins ben posat i ho cobria amb llard i oli. Confitàvem llom, botifarra d'ou, pilotilles, que ja et

servia de tall. I allà posàvem tot el rengle d'olles i pots, i allò t'havia d'arribar fins... Matàvem, diguéssim al febrer o març, i això havia de ser fins a la tardor. (Pepita Vilardell)

Com que teníem farina, abans els pagesos portàvem el blat a molinar i ens feien farina, i amb aquella farina la portàvem a cal Fideuer o passava un fideuer aquí que ens la feia, i de pasta sempre en tenia i de farina de pastar també sempre en tenia; no n'havia pas d'anar a comprar, llavors feiem fideus..., tres o quatre coses —macarrons llavors no se'n feia, fideus sí, fideus i pastes menudes—. Ja procuràvem que en tinguéssim per a tot l'any. Ara s'ha anat canviant, amb les fàbriques, però llavors sí, això anava bé, sempre en tenies. El sucre el compraves en sacs...

[...] Ens feiem el sabó amb greix i coses que guardàvem. Teníem una caldera, posàvem a bullir i posàvem una cosa que feia desfer la roba —no me'n recordo com es deia—, era un sabó que quedava fosc, la roba no la podies fer neta, i no en podia gastar gaire. (Informant que vol conservar l'anonimat núm. 3)

Teníem una horta; horta sí, collíem tomàquets, enciam, molt bons. Vull dir, sembla que era més bo lo d'abans que lo d'ara, no, potser és perquè ara en tenim més a dojo. Jo penso que els tomàquets eren més bons els d'abans, els tomàquets que feia el meu avi..., jo és que ara no els hi trobo, de bons, tant no, potser és l'obsessió que tinc, com que els veies créixer, i els veies fer, i anaves a collir, eren boníssims, no sé, per a mi era més bo que el que avui es menja.

Matàvem el porc un cop l'any, i entre el meu pare i la meua mare, bueno, els avis també ajudaven. Quan era petita m'agradava molt que matessin el porc, perquè, és clar, tafanejaves i no et feien fer res. Ara, un cop eres una mica gran, ja no m'agradava pas gaire, perquè llavors ja em feien rentar les olles i era molt..., eren molt grosses i molt greixoses. (Marta Gallaguet)

Una de les grans incomoditats que representava viure en una casa de pagès eren les llargues distàncies que s'havien de recórrer, en unes cases més que en altres. Ja n'hem vist algun exemple quan parlàvem de la vida social o d'anar a l'escola. Es caminava molt i els recursos per a alleugerir aquestes marxades eren les bicicletes i tenir alguna carreta, necessària sobretot quan s'havia d'anar a comprar per a no haver de carregar a les espatlles el que es comprava, que en general es feia per a períodes llargs de temps, fins que les cases començaren a adquirir cotxes.

Jo, com que vivia lluny, doncs, tenia de plegar abans que els altres. A l'hivern, com que es feia de nit abans, si les altres plegaven a les sis, jo a un quart de sis ja havia de plegar, perquè si no hagués arribat a casa de nit. Èrem tres, jo, l'Elena Bigas i una altra, que vivia a Cal Gira, que es deia Angelina; mira, teníem de sortir abans. Això també sabia greu, però mira, era el que hi havia llavors. També, és clar, marxaves al matí de casa i no tornaves fins al vespre. La meua mare ens preparava una fiambrereta i sort que tenia els meus tiets aquí al capdavant de la Mònega, i la meua tieta m'escalfava el dinar i m'ho arreglava, si no, és clar, haguéssim hagut de fer quatre viatges i era molt, eren tres quarts d'hora. (Marta Gallaguet)

Marta Gallaguet (primera per la dreta) al Solà de la Vila (Moià) amb la seva mare i germans i una nena visitant, ca. 1956

Per l'època del segar, per tal d'assegurar la collita, es contractaven segadors i totes les mans de la casa treballaven. A les dones els tocava la preparació dels nombrosos àpats que es feien i dur-los al camp durant el dia. Amb la mecanització de les feines del segar i el batre, sobretot a partir de la dècada dels anys seixanta del segle xx, això canvià radicalment. Depenent dels recursos que es tenien a la casa, els àpats podien variar de tipus de menges, però no en la quantitat ni la freqüència. La varietat alimentària era rica, i alhora diferent entre el que es menjava els dies feiners i el que es menjava els dies festius.

Ara m'esgarrifo quan veig el que els hi donàvem per menjar, però es feia així. Es llevaven a les sis del matí perquè no fes calor i llavors se'ls donava poca cosa, una llesqueta de pa amb xocolata, poca cosa, això per desdijunar-se. Llavors a les nou els portàvem patata amb mongeta tendra, o una mica de verdura aixís i un tall de botifarra o una truita o alguna cosa així, i després a les onze, en deïem el berenar del dematí i els hi feïem fideus fets amb costella i tot allò, i un tall de conill o el que fos. Després, el dinar, però encara entremig els hi teníem un pot de mel a la cistella per si tenien set, i sempre tenien nous, panses, ametlles, figues..., perquè era molt pesat el segar i necessitaven molt aliment, amb un càntir d'aigua ben fresca i picant de tant en tant. Llavors, l'àpat del migdia, menjaven l'escudella i la carn d'olla i, encabat, de postres, un flam o mató o alguna cosa aixís. I encabat dormien una estona, sempre anaven a fer migdiada, però ho feien al camp mateix, eh? En un arbre, allà a la sombra i encabat els portàvem el cafè, els havíem de fer llevar perquè si no hagueren dormit molt i deien: «A les tres dueu-nos el cafè.» Es preniem el cafè i es posaven a treballar. Llavors a les cinc els dúiem el berenar, i per berenar es

menjaven oca; matàvem una oca i es menjaven una oca amb albergínia o amb bolets o alguna cosa aixís, o ànec, o pollastre, o conill; per exemple, si a mig matí havien menjat conill, llavors per berenar menjaven oca o una altra cosa. Llavors a les set —perquè, ui!, allò no paraves, eh!, en aquella època—, llavors a les set, deien «aixecar l'ase»; llavors feiem uns borregos de santa Teresa amb llet, ous i farina i força sucre i un raget d'anís, i menjaven allò amb una mica de moscatell. Cap a les nou venien i sopaven, o sigui cada dues hores feien un àpat, i per sopar o bleda, o cigrons amb espinacs, o mongeta tendra, però la sopa a davant, sempre sopa. (Dolors Fontseca)

La casa era fonamental, perquè, a més de ser el centre de producció, la font econòmica i l'habitatge, era el centre de tota la vida i, sobretot —tenint en compte que no es deixava mai sola— sempre hi havia gent. La cuina era el centre neuràlgic de la vida a pagès: amb l'escalfor de la llar de foc, que servia alhora per a cuinar i com a lloc de reunió de la família, era on es comentaven els esdeveniments del dia, on s'explicaven històries als nens... Era, doncs, el nucli de socialització familiar. Quan a la casa hi vivia molta gent —diferents generacions de la família, mossos, criades, jornalers temporals...—, la dona era qui més feina tenia perquè era la que tenia cura de tothom: preparar tots els àpats, arreglar la roba de tothom...

La masia havia de satisfer les necessitats d'habitatge i de producció agrícola, la qual cosa incloïa espais per als animals, els productes agrícoles i les persones. L'espai era essencial. L'estructura de la casa era pensada per a poder donar cabuda a l'activitat econòmica. Com s'ha apuntat, la cuina, com a lloc de sociabilitat de la família, era un espai multifuncional: a la llar de foc s'hi cuinava, al seu voltant hi havia les relacions personals entre els membres de la família, s'hi resava el rosari, a l'hivern s'hi adobaven els estris de la casa, s'hi rebien les visites... La cuina es convertia en l'espai més càlid de la casa, sobretot en el seu vessant humà.

Els primers anys de la meua vida vivia amb tres tietes, fins que es van casar; també amb els pares, els avis; més tard va néixer el meu germà, una noia aco-llida encantadora, fins que es va casar, i tres homes, d'un caràcter una mica especial, que en el fons també es feien estimar. Ells sí que van viure tota la vida a casa, eren els mossos, i la noia, bueno, també participava molt amb les feines de la casa.

[...] *Hi havia una entrada, després hi havia una quadra, després de la quadra, a planta baixa, hi havia la cuina, també hi havia un celler, després al pis de dalt. Perdona, a baix també hi havia un bany, a dalt les habitacions, un bany i graners; ara recordo que hi havia els graners. A veure, el menjador, hi havia una sala molt gran, que quan hi havia aquella gentada es feia servir de menjador, però tot es feia... la vida es feia sempre a la cuina. A l'entrada hi havia un estable, aquest estable estava ple de vedells, és clar; per una banda era bo perquè l'escalfor que desprenia feia que aquelles habitacions tan fredes al pis de sobre fos molt més càlid, però també hi havia les de fora de cabres, a dintre només n'hi havia una. (Rosa Vila)*

Rosa Vila a Comes Nou (l'Estany i Moià),
ca. 1967

Mirada al futur

Les dones entrevistades han estat qüestionades sobre quina és la seva visió de la pagesia que ve, quin és el futur que veuen al món pagès. Moltes d'elles ja no hi viuen o són l'última generació que s'hi dedica, però n'hi ha que, tot i tenir una edat avançada, continuen treballant-hi, perquè per a elles més que una feina és una forma de viure. En aquests casos, i més quan tenen algun dels fills que es dedica encara a la pagesia, ho tenen clar: la pagesia, tal com s'ha entès tradicionalment a la nostra comarca —casa com a unitat econòmica— no se sosté per si sola. En cada cas els fills tenen una dedicació complementària a la de l'explotació agrària, ja sigui amb turisme rural, lloc per

a menjar, treballant en la construcció... Els fills tenen dues ocupacions i, en la major part d'aquests casos, la parella es dedica encara a una altra ocupació i, per tant, aporta un sou extern.

La dècada dels anys seixanta del segle xx, i sobretot a partir dels setanta i els vuitanta, a Catalunya, com a l'Estat espanyol, s'ha produït un desplaçament de l'agricultura cap a altres sectors. Molts fills de pagesos han abandonat les explotacions familiars per dedicar-se a la indústria, la construcció, els serveis; el Moianès no n'ha estat cap excepció.

En els anys vuitanta s'ha generalitzat la incorporació dels joves als estudis secundaris i, en alguns casos, universitaris, tendència que ha contribuït a allunyar les noves generacions de l'activitat agrícola de les seves famílies; alhora que hi ha una gran tecnificació de les explotacions, que permet una millora de la productivitat reduint la necessitat de mà d'obra.²³

Pel gener del seixanta-cinc ja van venir a viure aquí a Moià ells. És clar, va ser un canvi molt fort, perquè a casa havíem estat sempre a pagès, però bueno, ens vam ficar tots en un piset, de tres habitacions, i sin embargo vivíem vuit

23. Montserrat SORONELLAS MASDÉU, *Pagesos en un món de canvis: família i associacions agràries*, Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, 2006, p. 225.

La Granoia i la vila de Moità, al fons (fot. R. Portet)

persones —la iaia no hi era, la iaia se'ns va morir al Solà de la Vila—: bueno, el papa i la mama, els quatre germans i set, érem set persones, sí, sí, en un piset petit, petit, però bueno, ens vam adaptar, potser la necessitat... Durant el primer any van deixar els camps sembrats i l'any a sobre van anar a segarlos, llavors ja ho van deixar. [El pare] es va posar a fer de manobre, i la meva mare, a la fàbrica, i nosaltres, tots treballàvem, i vam anar sortint endavant i més bé que abans, una vida diferent. (Marta Gallaguet)

Enllaçant amb el tema inicial —el de la dependència econòmica i de decisions— i amb el de la cambra pròpia de la dona, tanquem aquest treball amb un últim fragment, en el qual invertim el tema, amb el canvi de generació, cap a la cambra pròpia assolida, el de la independència econòmica i de les decisions, és a dir, amb un missatge positiu per a les dones, encara que ja no siguin a pagès.

Més endavant he estat contenta que les nenes hagin estudiat, perquè pensava: «Almenys si no es casen o no ho ensopeguen, elles es podran espavilar per elles soles», que no han de menester, com abans les dones, que si no es casaven semblaven una nosa a la casa, eren com un escarràs; treballant molt encara semblava que les havien de mantenir, si una dona quedava soltera en una casa, només treballava, treballava i no tenia... Això sí que m'ha agradat, és una de les coses que... no m'ho pensava i m'ha agradat molt. Les hem apoiat molt, perquè vulgues o no, amb el ser dones, doncs sí, sí, jo sé que elles són capaces d'espavilar-se per elles soles. (Carme Vila)

Bibliografia

- BERNAL, M. Dolors; CORBALÁN, Joan. *Eines per a treballs de memòria oral*. Barcelona: Memorial Democràtic, Generalitat de Catalunya, Departament d'Interior, Relacions Institucionals i Participació, 2008. (Eines de memòria, 2)
- BINIMELIS ADELL, Rosa; BOSCH OLIVER, Mariona; HERRERO CABREJAS, Amarant. *A sol i serena: dones, món rural i pagesia*. Barcelona: Institut Català de la Dona, Generalitat de Catalunya, 2008. (Quaderns de l'Institut, 12)
- CÀNOVES, Gemma. «Estructura familiar i treball de la dona a l'agricultura: el cas d'Osona i Baix Empordà». *Documents d'anàlisi geogràfica (DAG)*, 1994
- CARLES, Núria; PASCUAL, Marcel·lí. *A pagès: trenta-tres dones ens mostren com és realment, i sense prejudicis, la Catalunya rural*. Barcelona: TV3, 2010
- CASAS, J.L. «Características del trabajo de la mujer: el caso español». *Sociología del trabajo*, 3, 1988
- CERVERA RODON, Montserrat. *Fent història: materials guia per a la investigació de la història local de les dones*. Barcelona: Diputació de Barcelona, Àrea de Presidència, Servei de Promoció de Polítiques d'Igualtat Dona-Home, 2004
- COMAS D'ARGEMIR, Dolores. *Noves famílies i polítiques públiques: la situació a Catalunya*. Barcelona: Fundació Nous Horitzons, 2006
- . *Trabajo, género, cultura: la construcción de desigualdades entre hombres y mujeres*. Barcelona: Icaria; Institut Català d'Antropologia, 1995
- ; BODOQUÉ, Iolanda; FERRERES, Sílvia; ROCA, Jordi. *Vides de dona: treball, família i sociabilitat entre les dones de classes populars (1900-1960)*. Barcelona: Fundació Serveis de Cultura Popular: Editorial Alta Fulla, 1990
- Condiciones de vida y posición social de las mujeres en el mundo rural*. Barcelona: Institut Català de la Dona, 2009
- Contribución invisible de las mujeres a la economía: el caso específico del mundo rural*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales, Instituto de la Mujer, 1999
- 82 *La dona en el món rural: situació i perspectives*. Barcelona: Institut Català de la Dona, 1994
- 450 *La dona pagesa catalana davant l'horitzó de l'any 2000*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Presidència, Comissió Interdepartamental de la Dona, 1990
- FERRER ALÒS, Llorenç. *Família i canvi social a la Catalunya contemporània (s. XIX-XX)*, Vic: Eumo, 1994
- . *Hereus, pubilles i cabalers: el sistema d'hereu a Catalunya*. Catarroja: Afers, 2007
- FUENTES CABALLERO, M. Teresa. *Al hilo de la conversación: voz, memoria y vida cotidiana de las mujeres del campo*. Barcelona: Institut Català de la Dona, 2004
- GARCÍA RAMÓN, M. Dolores; CÀNOVES, Gemma. «El papel de la mujer en la explotación agraria familiar en Cataluña». *El Campo*, Banco de Bilbao, núm. 107, 1988

- ; CRUZ VILLALÓN, Josefina; SALAMAÑA SERRA, Isabel; VILLARINO PÉREZ, Montserrat. *Mujer y agricultura en España: género, trabajo y contexto regional*. Barcelona: Oikos Tau, 1994
- GARCÍA SANZ, Benjamín. *La mujer rural ante el reto de la modernización de la sociedad rural*. Madrid: Instituto de la Mujer, 2004
- LÓPEZ ESTÉBANEZ, Nieves; MARTÍNEZ GARRIDO, Emilia; SÁEZ POMBO, Ester. «Mujeres, medio ambiente y desarrollo rural». Dins *XIV Jornadas de Investigación Interdisciplinarias*, Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, Instituto Universitarios de Estudios de la Mujer, 2004
- PRAT I CARÒS, Joan. *I... això és la meva vida: relats biogràfics i societat*. Barcelona: Departament de Cultura, 2004. (Temes d'etnologia de Catalunya)
- «Projecte d'AMFAR Catalunya per a la dona: Promoció de la dona rural». *Rural activa.org*, 2009
- ROIGÉ, Xavier. *Familias de ayer, familias de hoy: continuidades y cambios en Cataluña*. Barcelona: Icaria, 2006
- ; ESTRADA, Ferran. *El mas al Montseny: la memòria oral*. Barcelona: Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana, 2008. (Temes d'etnologia de Catalunya, 16)
- SAGUER HOM, Enric. *Els masovers de la regió de Girona, 1930-2000: memòria d'un món rural en transformació*. Barcelona: Centre de Promoció de la Cultura Tradicional i Popular de Catalunya, 2005-2007
- Situación socioeconómica de las mujeres rurales en España*. Sevilla: Consejería de Agricultura y Pesca, Junta de Andalucía, 2000
- SORONELLAS MASDÉU, Montserrat. *Pagesos en un món de canvis: família i associacions agràries*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, 2006
- VILANOVA, Mercedes; ÚBEDA, Lluís. *El repte de les fonts orals*. Barcelona: Memorial Democràtic, Generalitat de Catalunya, Departament d'Interior, Relacions Institucionals i Participació, 2006. (Memòria oral, 1)
- WOOLF, Virginia. *Una cambra pròpia*. Barcelona: Grijalbo, 1985

Apèndix 1. Dones que han participat en aquest treball amb el seu testimoni

Nom i cognoms	Any de naixement	Cases de pagès on han viscut	Població
Nativitat Capdevila i Cirera	1936	Can Regàs	Collsuspina
		Boldrons	Collsuspina
		Fontderola	Els Hostalets de Balenyà (actualment Balenyà)
		El Gai	Moià
Ramona Carbonés i Fargas	1929		Castellterçol
		La Gònima	Moià
Mercè Deordal i Camprobí	1947		La Torre d'Oristà
		Casagemes	Moià
Dolors Fontseca i Ors	1944	Pedrós	Collsuspina
Carme Gallaguet i Clusella	1929 (2010)	Cal Teixidor	Moià
		El Soler de Terrades	Moià
		El Solà de la Vila	Moià
Marta Gallaguet i Plans	1949	El Soler de Terrades	Moià
		El Solà de la Vila	Moià
Angeleta Paixau i Capdevila	1919	Puig-antic	Collsuspina
		Garfis	Moià
		Casagemes	Moià
Josefina Pons i Puigcorbé	1941		Palmerola
		Les Cases de Ferrerons	Moià
		Can Jordà	Collsuspina
		La Moretona	Moià
		La Torre de Casanova	Moià
Remei Portet i Alboquers	1929 (2008)	El Verdeguer	Castellcir i Castellterçol
		La Torreta	Moià
Montserrat Portet i Vila	1930	Cal Gira	Moià
		El Gai	Moià
		El Bosc de Mussarra	Manistrol de Calders
Núria Pressegué i Pardal	1927		L'Estany
		El Riu	Moià
Montserrat Rius i Gralla	1939	Les Comes	Castellterçol
		Reixac	Calders
Maria Tarter i Pujol	1937	Ermedans	Collsuspina
		Sant Cugat de Gavadons	Collsuspina
		Perers	Moià
		L'Ocella	Moià
Maria Torras i Molas	1935	El Camp	Collsuspina
		Casanova de Pedrós	Collsuspina
Rosa Vila i Busoms	1961	Comes Nou	L'Estany i Moià
Carme Vila i Plans	1945	El Carner	Granera i Castellterçol
		La Guantera	Moià
		La Torre de Casanova	Moià
Pepita Vilardell i Pons	1933	La Casanova de la Coma	Moià
		La Torre de Casanova	Moià